

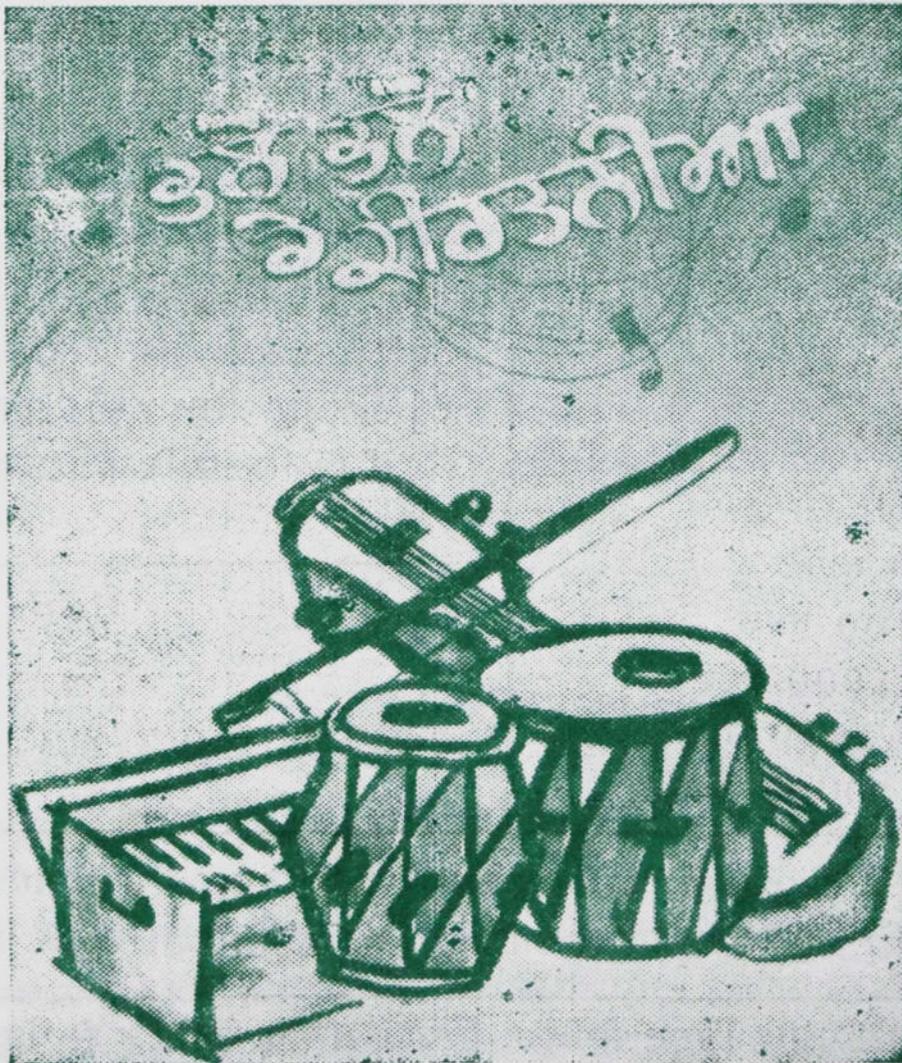
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮਾਸਿਕ ਰਸਾਲਾ

ਅੰਕ 4

ਸਾਲ ਸੱਤਵਾਂ

ਅਪ੍ਰੈਲ, 1995

ਆਨਰੇਰੀ ਸੰਪਾਦਕ : ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, 422 ਸੇਵਾਦਾਰ 15-ਬੇ ਜੰਡੀਗੜ੍ਹ ਰੋਡ : 772660 . . .

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਅੰਕ 4

ਸਾਲ ਸੱਤਵਾਂ

ਅਪ੍ਰੈਲ, 1995

ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਸਹਿਯੋਗੀ

ਡਾ. ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਤਰਸੀ

ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸੋਮਲ

ਸ੍ਰ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਚੋਪੜਾ

ਪ੍ਰੋ. ਸਤਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਚਿੱਤਰਕਾਰ

ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ

ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਲਈ ਪਤਾ :

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)

422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ,

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-160 015

ਫੋਨ : 772660

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਇਕ ਕਾਪੀ 10 ਰੁਪਏ

ਦੇਸ਼ ਸਲਾਨਾ 100 ਰੁਪਏ

ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ 1000 ਰੁਪਏ

ਵਿਦੇਸ਼ ਸਲਾਨਾ 1000 ਰੁਪਏ

ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ 10000 ਰੁਪਏ

1] ਉਸਤਾਦ ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ 1

—ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ

2] ਅਭੁੱਲ ਯਾਦਾਂ 7

—ਵਿਮਲ ਮਿੱਤਰ

3] ਪੁਸਤਕ ਸਮੀਖਿਆ 14

—ਡਾ. ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਤਰਸੀ

4] ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ 17

—ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ

5] ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਤਰ 21

6] ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ-1994 25

ਇਕੋ ਜਿਲਦ ਵਿਚ 12 ਅੰਕ

ਮੁਫਤ

ਦੋ ਸਾਲ ਦਾ ਚੰਦਾ ਇਕੱਠਾ ਭੇਜਣ ਤੇ 50/-

ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ/ਰਸਾਲੇ ਮੁਫਤ ਦਿਤੇ ਜਾਣਗੇ ।

ਨੋਟ : ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: 4-8-90 ਮਿਤੀ 20-2-91 ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਹੈ ।

ਉਸਤਾਦ ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ

ਉਸਤਾਦ ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਕਿਰਾਨਾ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਰਬ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਨਾਮ ਰੋਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਸੁਰੀਲੇਪਣ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਬੰਧਨ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿਵਾਇਆ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਰਾਨਾ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਚਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਕਿਰਾਨਾ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਵਜੋਂ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਲਬੇਲੇ ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਫਕੀਰੀ ਰੰਗ ਸਦਕਾ ਜਿਥੇ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ 'ਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹਨ ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਦਕਾ ਕਿਸੇ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਮੁਹਤਾਜ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਸੰਗੀਤ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਇਕਾਂਤ ਪਸੰਦ ਸ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਰਿਆਜ਼, ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਮੰਡਲ ਦੀ ਵਿਸਮਾਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਤਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਝਾਕ ਸਕਣਾ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਸੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮਾਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆ ਕੇ ਤੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਉਸਨੂੰ ਸ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਅਨਮੋਲ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਉਚਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਸਾਧਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅਧਿਆਇ ਹੈ। ਆਪ ਕਿਰਾਨਾ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚਕੋਟੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨਤਾ ਉਤੇ ਸਮੂਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਾਣ ਹੈ।

ਸ੍ਰ. ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 19 ਸਤੰਬਰ 1919 ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਡਿੰਗਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਕਿਸਾਨ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਰਾਮ ਰੱਖੀ ਧਰਮ ਕਰਮ ਵਿਚ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਸ੍ਰ. ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀ ਥੋੜੀ ਹੀ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਰਾਮ ਰੱਖੀ ਲਈ ਪਹਾੜ ਜਿੱਡੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਦੀਵਾ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤਿਲੋਚਨ ਹੀ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਇਸ ਇਕਲੋਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ

ਪਾੜਣ ਪੋੜਣ ਹੋਰ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਰੀਕੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਲੱਗ ਗਈ। ਮਾਤਾ ਰਾਮ ਰੱਖੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਲਾਡ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਮਿਡਲ ਪਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਹਾਈ ਸਕੂਲ 'ਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ। ਆਪਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਿਰਾਸੀ ਗਾਇਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਗਾਇਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਭਰਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਕਿਰਸਾਨੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰ. ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗਾਇਕ ਬਣਨਾ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਕ, ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਚ ਹੈਰਾਨੀ ਜਨਕ ਘਟਨਾ ਹੈ।

ਮਾਤਾ ਰਾਮ ਰੱਖੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਉਸਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਤਿਲੋਚਨ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖਕੇ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣੇ। ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਖਤਮ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰ. ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿਆਲ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਬੀ. ਏ. ਭਾਗ-ਪਹਿਲਾ ਤਕ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੀ ਸ੍ਰ. ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲਗ ਗਈ। ਆਈ. ਐਮ. ਸੀ. ਏ. ਦੀ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਮਹਿਫਿਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸੱਜਰੀ ਘਟਨਾ ਵਾਂਗੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼-ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਦੀ ਯੁਗਲਬੰਦੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਪਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਕ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਵੱਲੜੇ ਸ਼ੌਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਗਈ। ਆਪ ਫਿਰੋਜ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਕੋਲ ਗਏ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਓ। ਉਸਤਾਦ ਸਾਹਿਬ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਿਰੋਜ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਮੁਸਕਰਾਏ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਤੋਂ ਗਾਨਾ ਸਿਖਾਤਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਅਗਰ ਮੇਰੇ ਉਸਤਾਦ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਬਹਰੇ ਵਹੀਦ ਖਾਂ ਮਾਨ ਜਾਏ ਤੇ ਬੇਹਤਰ ਹੋਗਾ।" ਉਸਤਾਦ ਬਹਰੇ ਵਹੀਦ ਖਾਂ ਕਿਰਾਨਾ ਘਰਾਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਉਸਤਾਦ ਗਾਇਕ ਸਨ। ਕੁਝ ਗਾਇਕ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ "ਬਹਰੇ ਵਹੀਦ ਖਾਂ ਸੁਰ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਬੇ ਔਰ ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਬੁੰ" ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦ ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਖਾਂ ਵਰਗੇ ਸੁਰੀਲੇ ਗਾਇਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਹਰੇ ਵਹੀਦ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾਵਾਕਿਫ਼ ਸ੍ਰੀ ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਲਈ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਉਸਤਾਦ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨੀ ਸਾਧਾਰਣ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਰੀ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਬਹਰੇ ਵਹੀਦ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਰਨ ਜਾ ਪਕੜੇ। ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਗਾਣਾ ਸਿਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਖ਼ੁਬ ਹੱਸੇ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ "ਅਰੇ ਸੀਖ.. ? ਸੀਖ ਕਿਆ ਗਾਏਗਾ ? ਛੜੋ !" ਉਸਤਾਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਨ ਲਈ ਸ. ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗਾਇਕ ਇਹ ਵਿਦਿਆ

ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਹਿੰਮਤ ਰੱਖਣ ਉਤੇ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਮਨ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਲਕਸ਼ ਮੰਨ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਘਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਮਾਈ ਬੂਟਾ ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਔਰਤ ਨੇ ਸ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਚਿਣਗ ਭਰੀ। ਮਾਈ ਬੂਟਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਚੰਗਾ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਹਾਂਡੀ ਪਕਾਉਣੀ ਸਿਖ ਲਵੇਂ ਅਤੇ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਾਣੇ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਲਵੇਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਤੇਰੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਸਿਖਾ ਦੇਣਾ। ਸ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਈ ਬੂਟਾ ਤੋਂ ਹਾਂਡੀ ਬਣਾਉਣੀ ਸਿਖ ਲਈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੀ ਘਿਓ ਲਿਆ ਕੇ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਾਂਡੀ ਬਣਾ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਪਰੋਸ ਦਿੱਤੀ। ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਹੀ ਸਮੇਂ 'ਚ ਆਪ ਨੇ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਮਨ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਉਸਤਾਦ ਬਹਰੇ ਵਹੀਦ ਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਨ ਤਾਲੀਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦਿਆਂ ਸ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਕ ਬਣਨ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੁਆਰਾ, ਅਮਲ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਰਿਆਜ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਦਸਦੇ ਹਨ। "ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾ (ਸ਼ੜਜ) ਹੀ ਲਵਾਇਆ। ਖਰਜ ਵਿਚ ਸ਼ੜਜ ਦਾ ਅਭਿਆਸ, ਮੱਧ ਸਪਤਕ ਵਿਚ ਸਪਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ੜਜ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਸ਼ੜਜ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸਰਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸੁਰਾਂ ਉਤੇ ਚਲਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਬਣਾਇਆ। ਫਰ ਲਗਪਗ ਸਾਲ ਕੁ ਭੈਰਵ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਪਰੰਤੂ ਖਰਜ ਅਭਿਆਸ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ, ਬਹਿੰਦਿਆਂ ਓਠਦਿਆਂ ਖਰਜ ਅਭਿਆਸ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਪੱਕੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡੇਢ ਚੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਯਮਨ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਿਰਾਨਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪਲਟੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਏ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਯਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਖਿਆਲ ਅੰਗ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਸਿਖਾਈ। ਦੂਸਰੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਇਸੇ ਰਾਗ ਅਧੀਨ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਖਾਕਾ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਯਮਨ ਰਾਗ ਅਧੀਨ ਹੀ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਇਕ ਬੰਦਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁਲਦੀ ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਬੰਦਸ਼ ਹੈ :

ਸਬਾਈ : ਤੂ ਕਰ ਰੇ ਤੂ ਰਬ ਯਾਦ
 ਹੇ ਬੰਦੇ ਅਪਨੇ ਪੀਆ ਕੋ
 ਮਤ ਕੁਛ ਭਲਾ ਹੋਵੀ ਤੇਰਾ

ਅੰਤਰਾ: ਲਾ ਇਲਾਹ ਇਲ ਇਲਾਹ
 ਮੁਹੰਮਦ ਰਸੂਲ ਇਲਾਹ
 ਕਲਾਮ ਨਬੀ ਕਾ ਜ਼ਬਾਨ ਪਰ ਧਰ ਰੇ

ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ 'ਗਾਇਕ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੁਰੀਲਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈਅ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਰੀਲਾਪਣ ਹੀ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ। ਲੈਅ ਕੇਵਲ ਗਾਣੇ 'ਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਗਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਡਿਸਿਪਲਨ ਹੈ, ਰਿਆਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਟਕ ਹੈ, ਲਗਨ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ 'ਲੈਅ' ਗੁਰੂ ਹੀ ਦਿੰਦੇ।

ਸ੍ਰ. ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਾਹ ਸਦਾਰੰਗ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਜੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀਆਂ ਅਤੇ ਗਾਈਆਂ। ਝੁਮਰਾ, ਆੜਾ, ਚੇਤਾਲ, ਇਕ ਤਾਲ, ਝਪਤਾਲ, ਤਿੰਨ ਤਾਲ, ਵਰਗੇ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਮੁਹਾਰਤ ਨਾਲ ਗਾਭਿਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਰੂਪ ਅਤਿ ਵਿਕਟ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਚਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਲ ਦੀ ਵਿਕਟਤਾ, ਲੈਅ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਅਤੇ ਸੁਰ ਸੰਗਤੀਆਂ ਦੇ ਅਜਬ ਵਲ ਪੇਚ ਦਰਸਾਕੇ ਉਹ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਰਮਜ਼ ਭਰਪੂਰ ਅੱਖ ਨਾਲ ਮਹਿਫਿਲ ਵਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋਣ "ਇਹ ਕਿਰਾਨਾ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਹੈ। ਹੈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਜ਼ਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਰਰਾ ਸਕੇ?"

ਸ੍ਰ. ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸਤਾਦ ਬਹਰੇ ਵਹੀਦ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਅਭਿਆਸ ਕਰਾਇਆ। ਦਰਬਾਰੀ, ਮਾਰਵਾ, ਟੋਡੀ, ਬਾਗੋਸ਼ਰੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਆਪਦਾ ਸੁਣਿਆਂ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੋਈ ਅੱਠ ਨੌਂ ਵਰ੍ਹੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਹ 1944 ਤਕ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆਂ ਸ਼ਾਦੀ ਲਈ ਘਰ ਆ ਗਏ। 1944 ਤੋਂ 1947 ਤਕ ਘਰੇਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬੰਦ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। 1947 ਵਿਚ ਹਿੰਦ-ਪਾਕਿ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਜਾਇਦਾਦ ਸੰਪਤੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ; ਜੇ ਕੁਝ ਹੈ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਰਾਸ। ਇਹ ਰਾਸ ਸ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਗਾਮੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਈ।

1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਵਸੇ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਉਚ-ਪਧਰੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਕ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸਾਧਾਰਣ ਸਰੋਤਿਆਂ ਲਈ ਓਪਰੀ ਵਸਤੂ ਸੀ। ਸ੍ਰ. ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰਿਆਜ਼ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਿਆਜ਼ ਕਰਨਾ। ਅਠਾਰਾਂ ਅਠਾਰਾਂ ਘੰਟੇ ਦਾ ਗਾਇਨ ਅਭਿਆਸ ਰੰਗ ਲਿਆਇਆ। ਸ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ

ਨ ਬਤੌਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ । ਬਨਾਰਸ, ਪਟਨਾ, ਬੰਬਈ, ਕਾਨਪੁਰ, ਕਲਕੱਤਾ, ਜੈਪੁਰ, ਜਬਲਪੁਰ, ਨਾਗਪੁਰ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਸਮਾਗਮਾਂ 'ਚ ਗਾਇਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਸਮਾਗਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਇਕ ਮਿੱਠੀ ਯਾਦ ਬਣਕੇ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ । ਆਪ ਦਸਦੇ ਹਨ, "ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਿਆ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਉਡ ਉਡ ਜਾਇਆ ਕਰਨ । ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਗਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਠਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਪਰ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ । ਮੈਂ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਤਾਦ ਨੇ ਸਿਖਾਇਆ ਉਹੀ ਗਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ । ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਗੋਪਾਲ ਮਿਸ਼ਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਤਿਲੋਚਨ ਜੋ ਤੁਮ੍ਹਾਰੇ ਪਾਸ ਹੀ ਵੇ ਕਿਸੀ ਕੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ । ਇਨ ਲੋਗੋਂ ਕੇ ਲੀਏ ਤੁਮ ਮੁਸੀਬਤ ਖੜੀ ਕਰ ਚਤੇ ਹੋ ।" ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਤਾਲੀਮ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੀ ਹੈ । ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ "ਮੈਨੇ ਇਸ ਸੀਖ ਬੱਚੇ ਕੋ ਭੀ ਬੰਤਾ ਸਾਂ ਸਿਖਾ ਦੀਆ ਹੈ । ਅਬ ਅੱਛਾ ਗਾ ਲੇਤਾ ਹੈ । 'ਇਸ 'ਬੜੇ ਸੇ ਨੋਂ ਮੇਰੇ 'ਚ ਨਿਮਰਤਾ ਲਿਆਦੀ ਤੇ ਸੰਕਚ ਵੀ ਪਰੰਤੂ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਮਲਨਾਂ 'ਚ ਗਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਾਇਨ ਉਤੇ ਮਾਣ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ।"

ਸ੍ਰ. ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਤਾਦ ਬੜ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ, ਉਸਤਾਦ ਅਮੀਰ ਖਾਂ, ਅਲੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਸਾਹਿਬ, ਵਿਨਾਇਕ ਰਾਓ ਪਟਵਰਧਨ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਵੇਦੀ ਵਰਗੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਸੰਗੀਤ ਮਹਿਫ਼ਿਲਾਂ 'ਚ ਭਾਗ ਲਿਆ । ਸ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਘਰਾਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਿਆਂ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡਾ ਘਰਾਣਾ ਉਚ ਕਟੀ ਦੇ ਆਲਾਪੀਆਂ ਦਾ ਘਰਾਣਾ ਸੀ । ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਬੀਨਕਾਰ ਸਨ । ਬੜ੍ਹਤ ਦਾ ਸਾਡਾ ਨਿਰਾਲਾ ਢੰਗ ਸੀ । ਸਾਡੇ ਗੋਈ ਅਤੇ ਸੁਰੀਲਾ ਗਾਣਾ ਸਾਡੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ । ਬੜ੍ਹਤ ਜਿਥੇ ਸਾਧਾਰਣ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਲ ਪੇਚ ਵੀ ਹਨ ਕਿ ਸੰਗਤੀਆਂ ਵੇਖਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇ । ਸਾਡੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਤਾਲ ਮਿਥਕੇ ਗਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਹੈ; ਭਾਵ ਵਿਲੰਬਤ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਗਾਉਣ ਤੋਂ ਹੈ । ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਮੁਖਤਾ ਚੁਕ ਲਿਆ, ਨਹੀਂ, ਸਾਰਾ ਗਾਣਾ ਹੀ ਤਾਲ ਅਧੀਨ ਸਿਖ ਕੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਅੰਤਰੇ ਦੀ ਬੜ੍ਹਤ ਵੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕੁਝ ਰਿਆਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਇੰਨਾ ਸਾਧਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ 'ਚ 'ਰਸਿਕਤਾ, ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਤੇ ਮਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਵਹੀਦ ਖਾਂ ਬੜ੍ਹਤ ਕਰਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਨਿਸ਼ਾਦ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਰੋਤੇ ਭੂਬਾਂ ਮਾਰਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ।* ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਕੇਵਲ ਨਿਸ਼ਾਦ ਹੀ ਸਾਧਿਆ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ।"

*ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਠਕ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਉਪਰੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਨਿਸ਼ਾਦ ਦੀ ਬੜ੍ਹਤ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਰੂਪ-ਤੜਪ ਤੇ ਲਿਲਕ ਰਾਗ ਰੰਗ 'ਚ ਭਿਜੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਸਤ ਹੈ, ਕਹਿਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ।

ਸ੍ਰ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਇਹ ਤਕਨੀਕ ਕਲਾਕਾਰ ਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸਗੋਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵੀ ਵਿਗੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਅਨੰਦ ਕਿੱਥੋਂ ਮਾਨਣਗੀਆਂ। ਆਪ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਫੇਰ ਕਹਿਣਗੇ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਮੀਂਹ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ।' ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਸਹੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਨ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ, ਸਮਾਂ, ਰਿਆਜ਼, ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਸਹੀ ਤਾਲੀਮ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁਗ ਦੀ ਤਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਸਾਧਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਗੂਣਾ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਹੈ। ਸਿਖਾਦਰੂਆਂ 'ਚ ਉਹ ਲਗਨ, ਸਰਧਾ ਤੇ ਤਹੱਮਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜਾ ਕਲਾਕਾਰ ਬਣਨ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।"

ਵਰਤਮਾਨ ਗਾਇਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਹੀ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰੀਤ ਉਹ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਸੁਣ ਲਵੋ ਕਿਤੇ ਇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਭੇੜੇ ਵਤੀਰੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਜਾਵੇ। ਫੇਰ ਵੀ ਏਧਰਲਿਆਂ 'ਚੋਂ ਭੀਮ ਸੋਨ ਜੋਸ਼ੀ, ਰਾਜਨ ਮਿਸਰਾ-ਸਾਜਨ ਮਿਸਰਾ ਪੰਡਤ ਜਸਰਾਜ, ਰਸਿਕ ਲਾਲ ਅੰਧਾਰੀਆਂ ਵਰਗੇ ਗਾਇਕਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਮ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।

ਸ੍ਰ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਮਝਪਤ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਹੀ ਸਰੂਪ ਦੀ ਸੁਰਖਿਆ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੁਕ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁਕ ਸਮਾਜ, ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਕਾਰਣ, ਚੁੱਪ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਦਾਸੀ 'ਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, "ਤੁਸੀਂ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਸੰਭਾਲੋ ਪਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਤਾਂ ਲੋ ਲਵੋ ਤਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚੈਨ ਠਾਲ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਸਕੀਏ।"

ਅਭੁੱਲ ਯਾਦਾ

ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜੁਗਲਬੰਦੀ

ਮੂਲ : ਵਿਮਲ ਮਿੱਤ੍ਰ

ਅਨੁ : ਐ. ਨਵ ਸੰਗੀਤ ਸਿੰਘ

[ਵਿਮਲ ਮਿੱਤ੍ਰ : 18 ਮਾਰਚ 1912 ਤੋਂ 2 ਦਸੰਬਰ 1991 ਤੱਕ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ। 'ਬਗਮ ਮੋਰੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ' 'ਖਰੀਦੀ ਕੋੜੀਓ' ਕੇ ਮੌਲ 'ਇਕਾਈ ਦਹਾਈ ਜੇ'ਕੜਾ' 'ਚਲੋ ਕਲਕੱਤਾ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ। 'ਸਾਹਿਬ ਬੀਵੀ ਗੁਲਾਮ' ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਬੰਗਲਾ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਬਣੀ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਰੀਬ 35 ਪਸਤਕਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ। ਰਵੀਂਦਰ, ਸ਼ਰਤ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ। ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ, ਪ੍ਰਸੰਸਕਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਇਸ ਮਹਾਨ ਬੰਗਲਾ ਲੇਖਕ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਇਹ ਅੰਸ਼ ਕਾਫੀ ਰੋਚਕ, ਲਾਭਕਾਰੀ ਅਤੇ ਦਿਸ਼-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ...]

ਧੁਰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪੱਕਾ ਭਗਤ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸੰਗੀਤ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਜਿੰਨੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਖਿਚਦਾ ਸੀ, ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਤੂ ਸੰਗੀਤ ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸਦਾ ਜੇ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸ਼ਬਦਹੀਣ ਹੋ ਕੇ, ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ, ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਖਿੜਕੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਵੀ ਜੇ ਇਸਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰੋ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸਦਾ ਸ਼ਬਦ ਭਦੀ ਤੀਰ ਮਹੱਲੇ ਦ ਗੁਆਫੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਗੁੱਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਅਤੇ ਸੁੰਨਸਾਨ ਇਕਾਤ ਥਾਂ ਹੀ ਢਕੜਾਂ ਥਾਂ ਹੈ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਿਰਫ ਰਵਿੰਦਰ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਹੀ ਨਹੀਂ; ਇਥੇ ਮੈਂ ਸੂਧ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਉਹ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਮਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਿਖਿਆ-ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੱਥਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਹੁੱਦ ਸੁਭਾਚਿੰਤਕ ਵੱਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੱਜਣ ਵੀ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕੀ ਹੋ ਉਠਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਦਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਵਾਜਾ ਵਜਾਉਣ, ਮੌਜ ਮਸਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਆਦਮੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੰਗੀਤ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਵਿਤਾ-ਰਚਨਾ, ਇਹ ਦੋ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਡਫਲੀਆਂ ਇਕੋ ਹੀ ਹੱਥ ਨਾਲ ਵਜਾਉਣਾ ਘੱਟ ਕਲਾ-ਕੋਸ਼ਲਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਮਸਤ

ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸਿਨੇਮਾ ਜਾਂ ਘਰ-ਘਰ ਵਿਚ ਰੇਡੀਓ ਵੱਜਣ ਦਾ ਰੋਲਾ ਰੱਪਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੱਭਿਆ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਤਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਗਾਣਾ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇਛਾ ਹੋਣ ਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਕਲਕੱਤਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮਹਿਲ ਦੀ ਮਹਿਫਲ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ, ਸਾਰੀ-ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਾਗ ਕੇ ਗਾਣਾ ਸੁਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਵਿਤਾ? ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਜਾਂ ਭੁਗੋਲ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ—ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਰਗਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਮੰਗਲਕਾਰੀ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਬਹੁਤ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰੇ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ 'ਬਸੁਮਤੀ' ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਅਗਲੇਰੇ ਕਿਸੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਜਿਹਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾਈ। ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਡਾਕਟਰੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਬਹੁ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਇਕ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਉਸਨੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਮਕਾਨ ਦੀ ਕੰਧ ਤੇ 'ਬਸੁਮਤੀ ਸਾਹਿਤ ਮੰਦਰ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬੋਰਡ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਿੱਤਰ ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਸੰਭਾਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਛਾਂਟ ਕੇ ਉਸ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਸਿਰਫ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮਨ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਮ ਨਿਰਾਕਾਰ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੇਰਾ ਮਨ ਇਕ ਸਾਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਹਾਣੀ-ਨਾਵਲ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਅਸੀਮਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਭੁਲਾ ਬੈਠਦਾ ਸਾਂ, ਪਰੰਤੂ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਸੀਮਾਬੱਧ ਭੁਖੰਡ ਦੇ ਉਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਅਸੀਮ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨ-ਵਚਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਅਕੱਥ, ਅਚਿੰਤਨ ਮਹਾਂ-ਅਕਾਸ਼ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਪੈਰ ਧਰਨ ਜੋਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇਕ ਠੋਸ ਟੁਕੜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਧਰਤੀ, ਮੇਰਾ ਸੰਸਾਰ, ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮ, ਮੇਰਾ ਦੁਖ, ਮੇਰੀ ਰਚਨਾ, ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਪਟ-ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਜਿੰਨੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਉਨੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ-ਰਚਨਾ ਛੱਡ ਦੇਣ ਨਾਲ ਵੀ ਪੂਰੀ ਫਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੰਗੀਤਬਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਯੋਗ ਗਾਣੇ ਲਿਖਣ

ਦਾ ਉਹ ਪੁਰਾਣਾ ਅਭਿਆਸ ਫਿਰ ਵੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਚੱਲਣ ਲੱਗਾ। ਸੱਭਿਆ ਅਤੇ ਸਾਫ-ਸੁਥਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣਾ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛਪਵਾਉਣ ਲਈ ਪੁਰਾਥਕ ਬਣ ਕੇ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੱਤਰ-ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਣਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਾਂ ਸੰਪਾਦਕ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭੇਜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਕਸਰ ਕੋਈ ਜ਼ਚਾਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਸਬਰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਉਸ ਗੈਰ-ਸੁਭਾਵਕ ਲੰਬਾਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਪੀੜ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਜੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਾਂ, ਤਾਂ ਹੁਣ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਉਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਸਤਾਦ ਕਲਕੱਤਾ ਪਧਾਰੇ। ਉਹ ਸਨ ਠਮਰੀ ਦੇ ਪਰਮ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਸਤਾਦ ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਹਾਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪੂਰੇ ਜੱਸ ਨਾਲ ਉਸਤਾਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸੁਣਨ ਲਈ ਜਾ ਪਹੁੰਚ। ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਨੇ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਬੜਾ ਹੀ ਮਿੱਠਾ ਅਤੇ ਮਹੀਨ ਸੀ, ਅਵਾਜ਼ ਬੜੀ ਹੀ ਸੁਰੀਲੀ ਅਤੇ ਖਿੱਚ-ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਲਾਪ ਕਰਕੇ ਸੁਰ ਠੀਕ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ—ਜਮਨਾ ਕੇ ਤੀਰ (ਭੋਰਵੀ), ਮੰਦਿਰ ਬਾਜੇ (ਸੁੱਧ ਕਲਿਆਣ), ਪਿਆਰਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ (ਬਿਲਾਵਲ), ਪੀਆ ਕੇ ਮਿਲਨ ਕੀ ਆਸ (ਜੋਗੀਆ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ! 'ਜਮਨਾ ਕੇ ਤੀਰ' ਦੇ ਬੋਲ ਵੀ ਭਲਾ ਕੈਸੇ ਸਨ! ਬੰਦਿਸ਼ ਹੈ :

ਜਮਨਾ ਕੇ ਤੀਰ
ਗੋਕੁਲ ਢੂੰਢੂੰ, ਬਿੰਦਰਾਬਨ ਫੁੰਢੂੰ
ਕੋਨ ਕੈਸੇ ਲਾਗੇ ਤੀਰ॥

ਬਸ ਇਹੋ ਹਨ ਉਸ ਪੂਰੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਦੇ ਬੋਲ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਹ ਗਾਣਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਚਰਨਾਂ ਵਾਲੇ ਗਾਣੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਤਬਲ ਦੀ ਅੱਠ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਤਾਲ ਨਾਲ, ਤਾਲ ਵਿਚ ਤਾਲ ਮਿਲਾਉਂਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਿਆ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹੜਾ ਅਜਿਹਾ ਅਲੌਕਿਕ ਕਾਂਡ ਸੀ, ਜੋ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਇਆ। ਪੂਰੇ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਉਹ ਤਾਨ-ਸੁਰ-ਲੇਅ ਦੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਅਤਿਅੰਤ ਮਿਹਨਤ-ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਕ ਹੀ ਬੋਲ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਰ ਉਚਾਰਨਾ, ਇਕ ਹੀ ਸੁਰ-ਸਪਤਕ ਤੇ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਕੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ

ਪਰਤ ਆਉਣਾ, ਗਾਣੇ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ-ਮਰੋੜਦੇ, ਟੇਢਾ-ਮੇਢਾ ਕਰਕੇ, ਮੀਂਡ ਲੈਂਦੇ (ਇਕ ਸੁਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸੁਰ ਤਕ ਜਾਣ ਦਾ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ), ਸੁਰ ਵਲੋਟਦੇ, ਇਕ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪੈਚ ਲਾਉਂਦੇ, ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਪਕੜ ਰਖਦੇ ਹੋਏ, ਭੈਰਵੀ ਰਾਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਸ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਨਿਚੋੜ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਇਕ ਸਦਾ-ਸਥਾਈ ਧਰੁੱਵ ਵੱਲ, ਇਕ ਵੈਰਾਗ ਲੋਕ ਵੱਲ ਖਿਚ ਕੇ ਲੈ ਗਏ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉਸ ਧਰੁੱਵ ਦੀ, ਉਸ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਛੋਹ ਪਾ ਕੇ ਪਰਮ-ਸੁੱਧ ਹੋ ਗਏ, ਪਰਮ-ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਗਏ। ਮਹਾਨ ਕਲਾ ਸਮਰਾਟ ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਲਗੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ।

ਅਜਿਹਾ ਹਾਰਦਿਕ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਗਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਕਈ ਗਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਮੈਂ; ਸਗੋਂ ਇਉਂ ਲਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਈ ਇਕ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਆਤਮਕ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਮੈਂ। ਪੜ੍ਹਦੇ-ਪੜ੍ਹਦੇ ਛਿਣ, ਘੜੀ, ਦਿਨ, ਮਹੀਨੇ, ਸਾਲ ਤੇ ਸਾਲ ਬੀਤਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰ, ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ, ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਪੰਨਿਆਂ ਦਾ ਮਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਮਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਚਲੋ ਅਜੇ, ਹੋਰ, ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਚਲੋ! ਇਹ ਆਨੰਦ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰੁਕ ਨਾ ਜਾਏ ਕਿਤੇ! ਅਸਲੀ, ਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਮਮੂਲੀ-ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਚੁਪਚਾਪ ਮੁੜ ਕੇ ਫਿਰ ਮੂਲ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਆ। ਮਲਦੇ ਹਨ—ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮੂਲ ਸੁਰ ਨੂੰ ਮਰੋੜ ਕੇ ਟੇਢ-ਮੇਢੇ ਵਲੋਟਦੇ ਹੋਏ, ਨੇੜਿਉਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਮੁਸ਼ਕਿਲ-ਭਰੇ ਰਾਹ ਵੱਲ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਠੀਕ ਮੌਕੇ ਫਿਰ ਉਸੇ ਮੂਲ ਸੁਰ ਤੇ ਮੁੜ ਕੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਡਰ ਲੱਗਣ ਲਗਦਾ ਕਿ ਲਗਦਾ ਹੈ ਹੁਣ ਇਹ ਗਿਆ, ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ! ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਗੋਲਮਾਲ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਿਸਾਬ ਗੜਬੜ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਨਹੀਂ। ਕਿੰਨੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਠਿਨਾਈ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਲਾ-ਕੌਸਲ ਨਾਲ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ-ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਤੋੜ ਕੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਮ ਤੇ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਭ ਸਰੋਤਿਆਂ-ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵਿਚ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਗੂੰਜ ਉਠਦੀਆਂ।

ਮੈਨੂੰ ਲਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਗਾਣੇ ਦੀ ਅੰਗ-ਭੰਗੀ ਅਰਥਾਤ ਗਾਇਨ ਦਾ ਕਲਾ-ਕੌਸਲ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਰਿਹਾ, ਸਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਕਨੀਕ। ਇੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿਆਤਮਕ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੀ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਸਾਹ ਲੈਣ ਤੱਕ ਰੋਕ ਦੇਣ ਦੀ ਗਤੀ ਨਾਲੋਂ ਹਜ਼ਾਰ-ਹਜ਼ਾਰ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ-ਤੇ-ਰਾਤ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮਹਾਂਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਮੈਂ ਡੁਬਕੀਆਂ ਲਾਉਂਦਾ ਡੁਬਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਹਾਂਗਰੰਥ ਪੜ੍ਹਦੇ-ਪੜ੍ਹਦੇ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ!

ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਮਹਾਨ-ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਦੇ ਕਲਾ-ਕੌਸਲ ਵੱਲ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਗਈ ਸੀ। ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਜਾਦੂ ਕਿਥੇ ਹੈ? ਉਸਦੀ ਖੋਜ-ਭਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਵੱਲ ਮੇਰਾ ਮਨ ਗਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਤਿਲ-ਤਿਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਕ ਜਗਿਆਸੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਹਿਲ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਗਾਣਾ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਕਿ ਕਿਥੇ ਹੈ ਉਹ ਜਾਦੂ! ਕਿਥੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਉਹ ਭੱਤ! ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਕਰਨ, ਫੜਨ ਅਤੇ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦਾ ਸਮਠਵੇਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਲਪ-ਕੌਸਲ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹੈ। ਸੋ ਚਾਹੇ ਉਹ ਗਾਇਨ-ਵਿਦਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ, ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਕਿਨੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕਹਿਣੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀ ਕਿਨੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਖਮੋਸ਼ੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਣੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹੋ ਕੌਸਲ, ਕਹਿਣ ਅਤੇ ਨਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਜੋ ਠੀਕ ਠਾਕ ਰਹੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਚਾਹੇ ਜਿੰਨੀ ਵੱਧ ਲੰਮੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਹੇ। ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਛਿਣ ਤੱਕ ਫੜੀ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੀ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਭੁਲਵਾ ਸਕਾਂਗਾ, ਉਸਦੀ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਛੁਡਵਾ ਸਕਾਂਗਾ, ਉਸਦੀ ਭੁੱਖ, ਉਸਦੀ ਨੀਂਦ, ਉਸਦਾ ਰੋਗ; ਦੁਖ, ਪੀੜ, ਕਲੇਸ਼—ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਚੂਰ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਇੰਦਰੀ-ਜਗਤ ਤੋਂ ਉਤੇ ਚੁਕ ਕੇ ਅਤਿਇੰਦਰ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਾਂਗਾ। ਹੁਣ ਭੱਕ ਮੈਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਅਨੁਭਵ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਲੌਕਿਕ ਸੁਆਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ।

ਅੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਹਿ ਸਕਿਆ ਹਾਂ, ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇੰਨੀ ਸਰਲ-ਸਹਿਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਤੇ ਇੰਨਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾ ਚੁਕਣ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ, ਇਸ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਹਾਂ—ਇਹ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਾਂਗਾ। ਕਾਰਨ ਇਹ, ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬੀ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਰਸ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪੂਰਵ-ਕਲਪਿਤ ਨਾਪ-ਤੋਲ ਤੇ, ਪੂਰਵ-ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਰਾਹ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਉਹ ਫਿਰ ਰਸ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹ ਹਿਸਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਧੁਨੀ ਦੀ ਗੂੰਜ ਲੈ ਕੇ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਸੁਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਚੁੱਭੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਨਹਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਉਸਤਾਦ ਫੈਯਾਜ਼ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ। ਹਿੰਦਸਤਾਨ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਸੰਜੋਗ

ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪਣਾ ਗਾਇਨ ਸੁਣਾਇਆ-
 ਝਨ-ਝਨ-ਝਨ ਪਾਇਲ ਬਾਜੇ' (ਨਟ ਬਿਹਾਰ)। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ
 ਚੀਜ਼ ਸੀ। ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗ ਮਹੀਨ, ਮਿੱਠਾ, ਸ਼ਾਂਤ ਗਲਾਂ ਨਹੀਂ;
 ਉੱਦਾਤ, ਗੰਭੀਰ ਜੋਰਦਾਰ ਅਵਾਜ਼ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਗਲਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹਦੇ ਲਈ
 ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਲੱਭੀਏ ਤਾਂ ਬਾਜਖਾਈ ਗਲਾਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ! ਬਾਜਖਾਈ ਸ਼ਬਦ ਵਿਵਹਾਰ
 ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਿੰਦਾਜਨਕ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਗਲੇ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,
 ਪਰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਸ ਬਾਜਖਾਈ ਗਲੇ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਿਉਂ ਤੀਬਰ ਨਹੀਂ ਲਗੀ, ਇਹੋ
 ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ!

ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਦਾ ਗਲਾਂ ਅਸਧਾਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ
 ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਬਲ ਆਵੇਗਮਈ। ਇਸ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ
 ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਲਾਪ ਸੁਰ ਵਲੋਟਣਾ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ
 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ-ਤਾਨਾਂ ਦੇ ਛੰਦਬੱਧ ਅੰਸ਼। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੁਬੋਧ ਘੋਸ਼ ਰਚਿਤ 'ਭਾਰਤ
 ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾ' ਵਰਗੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ। ਤੀਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਘੱਟਣ
 ਵਾਂਗ ਜੋਰਦਾਰ ਆਵੇਗਮਈ ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲਗੀ ਰੂਸ ਦੇ
 ਅਲੈਕਸੀ ਟਾਲਸਟਾਏ ਰਚਿਤ 'ਫਰੈਡਰਿਕ ਮਹਾਨ' ਨਾਵਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ
 ਗੱਲ। ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਦੀ ਜੋ ਇਕ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ
 ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਯਾਜ਼ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਂਗਲੀ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਪੂਰਵਕ
 ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਖਾ ਦਿਤੀ।

ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਦਿਨ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਿੰਦੂ ਤੇ ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਨਿਸ਼ਕਪਟ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਹ
 ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਫਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਉਸਤਾਦਾਂ
 ਦਾ ਗਾਇਨ ਸੁਣਦੇ-ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ
 ਸਾਹਿਤ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੁਣ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਸਾਹਿਤ
 ਦੀ ਡੋਰੀ ਜੋੜ ਦਿਤੀ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਕੁਝ ਅਣਜਾਣ ਬੰਗਾਲੀ ਪਾਠਕ ਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ
 ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਅਤੇ ਘੁਮਾ-ਫਿਰਾ ਕੇ ਟੇਢ-ਮੇਢੇ ਢੰਗ ਨਾਲ
 ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਦਿਆ
 ਦੇ ਕਲਾ-ਕੋਸ਼ਲ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ
 ਮਿਹਨਤ ਵਾਲੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸਤਾਦਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਧੇ-ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚੱਲਣਾ
 ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿਆਤਮਕ ਨਾਵਲ ਵੀ
 ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਜੀਵਨ-ਖੇਤਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਿੱਧ-ਪੱਧਰਾ ਚੌਰਸ ਮੈਦਾਨ ਨਹੀਂ
 ਹੈ, ਚੜ੍ਹਾਈ-ਉਤਰਾਈ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਚੱਲਣ-ਫਿਰਨ, ਅਤਿਅੰਤ ਪੇਚੀਦਾ ਮੌਤਾਂ ਤੇ ਚੱਕਰ

ਕੱਟਣ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਹ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਏਢੇ-ਮੇਢੇ ਘੁਮਾਉ ਰਾਹਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਚੱਕਰਦਾਰ ਰਾਹਵਾਂ ਤੇ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦਾ-ਲਾਉਂਦਾ ਉਹ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਰੰਭਕ ਬਿੰਦੂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਮੁਢਲੇ ਬਿੰਦੂ ਦਾ ਫਿਰ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਸਦੀ ਗਲਤ ਫਹਿਮੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਕੁਝ ਦੂਰ ਤਕ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਰਦੇ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸੁਰ-ਸਪਤਕ ਤੇ ਬੋਝਾ ਜਿਹਾ ਠਹਿਰ ਕੇ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਥਕਾਨ ਮਿਟਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੱਲਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਵਧਦਿਆਂ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਯਾਦ ਰਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਚੱਕਰਦਾਰ ਰਾਹਵਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘਣ, ਆਖਰ ਆਪਣੇ ਪਹੁੰਚ-ਸਥਾਨ, ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵੱਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਥਿਰ ਰਹੇ। ਇਸ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਪੇਚੀਦਾ ਮੁਸਕਿਲਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਆਪ ਹੀ ਬਣਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਸ ਜਾਲ ਦੇ ਫੰਦੇ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਫਸਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪ ਹੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੇ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਾਲ ਨੂੰ ਕੱਟ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਸਸਤਰ ਵੀ ਲੱਭ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸਮਠਵੇ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ, ਸੁਗਠਿਤ ਅਤੇ ਸੁਚਾਰੂ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਦੋਸ਼ਹੀਣ, ਖਰਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਸ ਸਿਰਜਕ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਮਾਣ-ਮਰਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗੀ; ਉਸ ਸ਼ਿਲਪੀ ਦੀ ਉਨ੍ਹੀ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤੇ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ - ਸਮ (ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਬਿੰਦੂ) ਜਾਂ ਕਲਾਈਮੈਕਸ, ਅੰਤਿਮ, ਸ਼ਰੇਸ਼ਟ, ਸਿਖਰ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮ, ਉਹ ਸ਼ਰੇਸ਼ਟ ਸਿਖਰ ਬਿੰਦੂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਧਰੁਵ ਵਲ ਹੀ ਰਹੇਗਾ, ਉਸੇ ਵੇਰਾਗ ਵਲ ਰਹੇਗਾ, ਜੋ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕਰੇਗਾ ਰੂਹ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰੇਗਾ।

ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਈ ਮਹਾਂਕਾਵਿਆਤਮਕ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਿਰਫ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਤਾਂ ਅਰਥ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥ ਸਮਝ ਆਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂਗਿਆਨੀ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸੁਣ ਕੇ। ਇਹਨੂੰ ਜੇਕਰ ਸਾਫ ਸਾਫ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਾਂ, ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ।

5156, ਅਰਬਨ ਅਸਟੇਟ-II

ਪਟਿਆਲਾ 147002.

ਅਲਪ ਆਹਾਰ

ਲੇਖਕ : ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ

ਪੰਨੇ : 126

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ 303,
ਐਵਰੀ ਟਾਵਰ-1, ਜੁਹੂ ਰੋਡ, ਬੰਬਈ-49.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ। ਲੱਖਾਂ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸਿੱਖ ਰੋਜ਼ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਵੀ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ 'ਵੇਦ ਹਥਿਆਰ'। ਵੇਦ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ' ਹੈ। ਜੇ ਅਸਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਵੇਦ ਨੂੰ ਸੱਚ-ਮੁਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਦੇ ਸਮੇਂ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਇਕ-ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ, ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਾਧਕ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਸਹਾਇਕ ਸਿਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਤਕ ਵੀ ਸਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਜੀਵਨ ਤਿਆਗਣ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਸਾਧਨਾਂ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਾਠੀ ਬਣਨ ਦੀ ਰੀਤ ਸਥਾਪਤ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਆਤੰਕ ਤੋਂ ਸਤਾਇਆ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਨੁੱਖ, ਭਾਂਜਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਲਿਤਾੜੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ 'ਬਨਸੇ ਸਦਨ ਸਬੈ ਕਰ ਸਮਝਹੁ'

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਜਿਹੇ

ਜਗਿਆਸੂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਜਟਾਂ ਵਧਾਉਣ, ਮੇਲ ਦਾ ਮੰਜਨ ਵਰਤਣ ਅਤੇ ਨਿਯਮਬਧ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਵੇ ਨਹੀਂ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਸਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੁਝ ਗੁਣ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਣ ਆਪ ਆਪਣੇ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਹਿੱਤ ਉਚਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਬਦ "ਰੇ ਮਨ ਐਸੋ ਕਰ ਸਨਿਆਸਾ" ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

‘ਅਲਪ ਅਹਾਰ, ਸੁਲਪਸੀ ਨਿੰਦਾ, ਦਯਾ ਛਿਮ ਤਨ ਪ੍ਰੀਤ
ਸੀਲ ਸੰਤੋਖ ਸਦਾ ਨਿਰਬਾਹਿਬੋ ਹੋਏਬੋ ਤ੍ਰਿਗੁਣ ਅਤੀਤ ।’

ਚਿੰਤਨ ਸੀਲ ਜਗਿਆਸੂ ਮਨ ਸਵਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਅਹਾਰ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹਾ ਭੋਜਨ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਅਪਣੇ ਮੂੰਹ ਰਾਹੀਂ ਪੇਟ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਂਦ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰਕ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਜਾਂ ਬੌਧਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਆਤਮਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ? ਦਾਇਆ ਅਤੇ ਖਿਮਾਂ ਕਿਸ ਸੀਮਾ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ? ਤਨ ਪ੍ਰੀਤ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੀ ਮੰਤਵ ਹੈ? ਅਜਿਹੇ ਅਣਗਿਣਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸੰਚਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹੀ ਦੇਰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਤੁਹਾਡੇ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ, ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਪਰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰ ਜਾਣਗੇ।

ਜਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ ‘ਅਲਪ ਅਹਾਰ’ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਹੀ ਜਤਨ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵ ਅੰਦਾਜ਼ ‘ਚ ਅਲਪ ਅਹਾਰ, ਸੁਲਪ ਸੀ ਨਿੰਦਾ, ਦਯਾ, ਛਿਮ, ਤਨਪ੍ਰੀਤ, ਸੀਲ, ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਗੁਣ ਅਤੀਤ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ‘ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ-10’ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹਰ ਲਫਜ਼ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹੀ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਰੌਚਕ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਸਰਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਲੇਖਕ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦਾ ਮਤਭੇਦ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੁਸਤਕ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਇਸ ਉਦਮ ਲਈ ਵਧਾਈ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ।

—ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਤਰਸੀ (ਡਾ.)

277, ਫੇਜ਼-4, ਮੁਹਾਲੀ

ਸਾਰੇ ਗੰ ਸਾਂ ਰੇ ਸਾਰੇ ਸਾਂਨੀ ਧ - ਸਾਂ ਸਾਂ ਸਾਂ ਸਾਂ ਨੀਸਾਂ ਰੇਂਸਾਂ ਧ ਧ

ਪਾ's s s s ਵਉ ss s s ਤ ਨ ਮ ਨੁ ਅs ਰs ਪਿ ਕ

ਪਧ ਮ ਪਧ ਨੀ ਧੁ ਧੁ ਧ - ਰੇ ਰੇ ਮ - ਮ ਮ ਪ ਪ

ਰਉ s ਜs ਨ ਸੇ s ਵਾ - ਰ ਸ ਨਾ s ਹ ਰਿ ਗੁ ਨ

ਮਪ ਧੁਨੀ ਧਪ ਮਪ ਗਗ ਰੇਸਾ

ਗਾ's ss ss ss ਵਉ ss

ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ

—ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ

ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੋ ਰਾਗ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

(ੳ) ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ

(ਅ) ਦੇਵਗੰਧਾਰ

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਵੇਂ ਰਾਗ ਜਿਥੇ ਵੱਖ ਵੱਖਰੇ ਸਰੂਪ ਰਖਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪਾਂ ਦੇ ਕਈ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਹਨ :

ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਹਨ (ੳ) ਆਸਵਾਰੀ ਅੰਗ, (ਅ) ਆਸਾਵਰੀ ਅਤੇ ਆਸਾ ਅੰਗ ਅਤੇ (ੲ) ਤੋੜੀ ਅੰਗ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਰਾਗ ਦ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਰੇ ਪਰਿਚਯ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾ ਦ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵਗੰਧਾਰ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ ਆਸਵਾਰੀ ਅਤੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਥਾਟ ਪੱਧਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਗ 10 ਥਾਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਥਾਟ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਮਾਉਂਦਾ। ਥਾਟ-ਉਪਥਾਟ ਪੱਧਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵਫ਼ਾਗੀਕਰਣ ਆਸਾਵਰੀ ਅਤੇ ਬਿਲਾਵਲ ਥਾਟ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਦੋ ਧੋਵਤ, ਦੋ ਨਿਸ਼ਾਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੁਰ ਸੁਧ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਮੱਧਿਅਮ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦਾ ਸਡਜ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰੋਧ ਵਿਚ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਸੁਰ ਵਰਜਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸੁਰ ਵਰਤ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਜਾਤੀ ਔਡਵ-ਸੰਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦਾ ਸਮਾ ਦਿਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਰ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਹ ਰਾਗ ਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਜਿਹਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ।

ਆਰੋਹ : ਸਾ ਰੇ ਮ ਪ, ਧ ਨੀ ਧ ਪ, ਧ ਮ ਪ ਧ ਸਾ

ਅਵਰੋਹ : ਸਾ ਨੀ ਧ ਪ, ਮ ਪ ਧੁ ਨੀ ਧੁ ਪ, ਮ ਗ, ਸਾ ਰੇ ਮ।

ਮੁੱਖ ਅੰਗ : ਮ ਪ ਪ ਧੁ ਧੁ ਨੀ ਧ ਪ, ਮ ਗ, ਸਾ ਰੇ ਮ।

ਸੁਰ ਵਿਸਤਾਰ

1. ਸਾ, ਸਾ ਰੇ ਸਾ ਸਾ, ਨੀ ਨੀ ਧ ਪ, ਮ ਪ, ਮ ਪ ਧ ਨੀ. ਧੁ. ਪ, ਮ ਗ, ਰੇ. ਮ ਪ ਧੁ. ਨੀ. ਧੁ. ਪ, ਧੁ. ਸਾ, ਸਾ ਸਾ ਰੇ ਮ, ਮ ਗ, ਸਾ ਰੇ ਮ ਮ ਪ, ਮ ਪ ਪ ਧੁ ਪ, ਮ ਗ, ਸਾ ਰੇ ਮ ਮ ਮ ਪ।

2. ਸਾ ਰੇ ਮ ਮ ਪ, ਰੇ ਮ ਪ, ਮ ਗ, ਸਾ ਰੇ ਮ ਮ ਪ, ਸਾ ਰੇ ਮ ਪ ਧੁ ਧੁ ਪ, ਮ ਧ ਪ ਧੁ ਧੁ ਨੀ ਧ ਪ, ਮ ਪ ਧੁ ਨੀ ਧੁ ਪ, ਧੁ ਮ ਪ ਗ, ਸ ਰੇ ਮ ਮ ਪ, ਧੁ ਮ, ਪ ਧ ਸਾਂ, ਨੀ ਸਾਂ ਰੇਂ ਸਾਂ ਨੀ, ਧ ਪ, ਧੁ ਮ ਪ ਧੁ ਧੁ ਨੀ ਧੁ ਪ ਮ ਗ ਸਾ ਰੇ ਮ।

3. ਪ, ਧ ਮ, ਪ ਧ ਸਾਂ, ਸਾ ਰੇਂ ਸਾਂ ਨੀ ਧ ਪ, ਮ ਪ ਧੁ ਨੀ ਧੁ ਪ, ਧ ਮ, ਪ ਧ, ਸਾਂ, ਪ ਧ ਸਾ ਰੇਂ ਮ ਗ, ਸਾਂ ਰੇਂ ਮ ਮ ਪ, ਮ ਗ, ਸਾਂ ਰੇਂ ਸਾਂ, ਨੀ ਸਾਂ, ਰੇਂ ਸਾਂ ਨੀ ਧ, ਪ ਧੁ ਮ, ਮ ਪ ਪ ਧੁ ਧੁ ਨੀ ਧੁ ਪ, ਮ ਗ ਸਾ ਰੇ ਮ।

ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਤਿੰਨ ਤਾਲ

×	2	0	3
ਸਥਾਈ :	ਰੇ ਮ	ਮਪ ਪਧਨੀ ਧੁ ਪ	ਮਪ ਗ ਸਾ ਰੇ
	ਪੂ ਭ	ਫਿs ਹੈss s ਮ	ਨੋs s ਰ ਥੁ
ਮ ਪ ਪ - - - -	ਰੇ ਰੇ ਮ ਮ	ਪ - ਪ ਪ	
ਮੇ - ਰਾ s s s s s	ਕ੍ਰਿ ਪਾ s ਨਿ	ਧਾ s ਨ ਦਇ	
ਮਪ ਪਧਨੀ ਧੁ ਧੁਪ ਧੁ ਮ ਪ s	ਧ ਮ ਪ ਧ	ਸਾਂ ਨੀ ਸਾ -	
ਆs ਲss ਮੋ ਹਿs ਦੀ s ਜੈ s	ਕ ਰਿ ਸੰ s	ਤ ਨ ਕਾ	
ਸਰੇਂ ਗਾਂ ਸਾਂ ਰੇਂ ਸਾਨੀ ਧਪ ਮਪ ਰੇਸ			
ਚੇs s s s ਰਾs ss ss ਪੂਭ			
ਅੰਤਰਾ :			
	ਧ ਮ ਪ ਧ	ਸਾਂ - ਸਾ ਸਾਂ	
	ਪ੍ਰਾ s ਤ ਹ	ਕਾ s ਲ ਲ	
ਸਾਂ - ਸਾਂ ਸਾਂ ਸਾਂ ਰੇਂ ਸਾਂ -	ਧ ਧ ਧ -	ਸਾਂ ਸਾਂ ਰੇਂ ਰੇਂ ਸਾਂ	
ਗਉ s ਜ ਨ ਚ ਰ ਨੀ s ਨਿ ਸ ਬਾ s ਸੁ	ਰ ਦਰ ਸੁ		

ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਤਰ

ਮਾਰਚ 1995 ਦਾ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਜਾਪ ਸਿੰਘ ਨਿਉ ਜਰਸੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਲੇਖ 'ਯੁਗ ਪੁਰਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਜੋਧ ਸਿੰਘ' ਪੜਨ ਦਾ ਮੌਕਾ-ਮੌਲ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਜਾਪ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੁਚੱਜ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਜੋਖਮ ਭਰੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਲਗਨ ਸਦਕਾ ਹਰ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲੇ।

ਰੋਡੀਓ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਹ- ਉਲੀਕਣਾ ਆਪ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ। 1951 ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਅਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਇਕ ਘੰਟੇ ਦਾ ਦਿਹਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਐਸ. ਐਨ. ਏ. ਐਸ. ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੇ ਆਗਣ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਦੋਂ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦਿਨ ਜਲੰਧਰੋਂ ਬਾਹਰ, ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂ ਬ ਰੂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਇਚਾਰਜ ਵਜੋਂ ਇਥੇ ਸਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਰ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਹਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ। ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਵਾਈ ਦਿਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਮੀ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਅਜ ਵੀ ਉਹ ਸਮਾ ਤੇ ਥਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਰ ਕੇ ਇਕ ਗੀਤ ਲਿਖਵਾਇਆ ਸੰਧਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਮੀ ਮੈਨੂੰ ਰੋਡੀਓ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਹ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਜ ਵੀ ਮੈਥੋਂ ਗੀਤ ਲਿਖਵਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਅੱਜ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਧੰਨ ਹਨ ਸ੍ਰੀ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਸਿਖਾਂਦਰੂਆਂ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਬਣੇ। ਉਹ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਯੁਗ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ।

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਰਜਾਰਾ
ਮੰਡੀ ਗੋਬਿੰਦਗੜ
ਜਿਲਾ ਫਤਿਹਗੜ ਸਾਹਿਬ

'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਰਸਾਲਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਝਲਕਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਹੁਣ ਵੀ ਰੱਸ਼ਨੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਬਖਸਣ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਕੌਰ ਸੂਰੀ
1021 ਸੈਕਟਰ 36 ਸੀ
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਦਾ ਮਾਰਚ ਅੰਕ ਸ੍ਰ. ਹਰਜਾਪ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਯੁਗ ਪੁਰਸ਼ ਸ੍ਰ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਸਦਕਾ ਬਹੁ ਮੁਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਸਾਡੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਹੈ।

ਮੰਗਤ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ

ਮਲੋਟ

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀਰਤਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੈਕਟਰ 34 ਵਿਚ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਅਜ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਭਵਨ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਮੰਗਜੀਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਗਦਗਦ ਹੋਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਇਹੀ ਰੱਬ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬਲ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਬਖਸ਼ੇ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਭਾਦਰਵਾਜ

3019 ਸੈਕਟਰ 29 ਡੀ

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਦੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਸਾਨੂੰ ਧਰਮ ਕਾਰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਰਾਜਾ ਪਾਰਕ ਵਿਖੇ ਹਰ ਸੰਗਰਾਦ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਜੋ ਵੀ ਮਾਇਆ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਸੀਂ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਵੀ ਭੇਜਿਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਵਾਰ 115 ਰੁ. ਭੇਜ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਸਭ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਆਨੰਦ-ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਗਮਾਂ ਤੇ ਆਈ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਉਥੇ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਦਰਸ਼ਨ ਭੇਟ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਭੇਜ ਕੇ ਸਫਲਾ ਕਰਨ।

ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਜੈਪੁਰੀ

ਗੁ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ

ਰਾਜਾ ਪਾਰਕ ਜੈਪੁਰ

ਅਸੀਂ ਆਪ ਦੇ ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜੋ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹੈ। ਪਰਸੋਂ ਹੀ ਆਪ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਇਕ ਕੈਸਟ ਸੁਣੀ ਤੁਹਾਡੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਕੀਰਤਨ ਸੈਲੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਵਪੂਰਤ ਉਚਾਰਨ—ਬਹੁਤ ਅਨੰਦ ਆਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਹੁਣ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਲੈਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ % ਮੋਹਨ ਲਾਲ

Ex BPEO

ਸ਼ਾਮ ਚੌਰਾਸੀ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ

‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ’ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਸੇਵਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਆਪ ਤੋਂ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਆਪ ਜੀ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਤਾ ਨਿਬਾਉਂਦੇ ਰਹੋ । ਅਸੀਂ ਸਭ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਲਈ ਸੁਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਮਾਦਾ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦਵਾਰਾ ਜੋ ਆਪ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਖਾਰਸ਼ ਛੂਹ ਲਗਾ ਰਹੇ ਹੈ ਲੋਹੇ ਤੋਂ ਕੰਚਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੇ ।

ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ
ਗੁਲਿਸਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਨਰਸਰੀ
ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਪੱਟੀ
ਜ਼ਿਲਾ ਨੈਨੀਤਾਲ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ-1994

ਇਕੋ ਹੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ 12 ਅੰਕ

ਵਿਸ਼ਾ-ਸੂਚੀ

ਜਨਵਰੀ

1. ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ —ਅਚਾਰੀਆਂ ਰਜਨੀਸ਼ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ
2. ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ —ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ 'ਹਉਰਾ'
3. ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ —ਆਵਤ ਸਿੰਘ
4. ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ 'ਚੋਂ
ਇਕ ਯਾਦ ਕ੍ਰਿਸਮਾ —ਪ੍ਰੋ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ
5. ਘਰਾਨਾ ਰਾਜਾ ਭਾਈ ਪੁਣਛ ਵਾਲੇ (ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ) —ਸ ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ
6. ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ —ਪ੍ਰੋ. ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ
7. ਭਾਈ ਭਜਨ ਸਿੰਘ
8. ਬਾਬਾ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ —ਗਿਆਨੀ ਕੁੰਦਨ ਸਿੰਘ 'ਪਤੰਕ'
9. ਰਾਗ ਦਰਬਾਰੀ ਕਾਨੜਾ
10. ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ
11. ਗੀਤ-ਰਾਗੀ, ਰਾਗ ਸਮੇਂ ਦਾ ਗਾ —ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਰਜਾਰਾ
12. ਪੁਸਤਕ ਪਛਾਣ-ਅਧਿਆਤਮ ਮਾਰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਖੂਸ਼ਨ
ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਪੁਕਾਰ ਕੇ —ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
13. ਕੈਸਟ ਸਮੀਖਿਆ—ਤੇਰਾ ਹੁਕਮੁ ਅਪਾਰ ਹੈ
—ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ
— ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ

ਫਰਵਰੀ

1. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੋ —ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ
2. ਸਰਦਾਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ—ਇਕ ਯਾਦ ਇਕ ਅਭਿਨੰਦਨ
—ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ
3. ਗੁਰ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ
—ਭਾਈ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ —ਰਣਜੀਤ ਰਾਹੀ

4. ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ	—ਜੀ. ਐਸ. ਸਰਦਾਰ
5. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ	—ਪ੍ਰਿੰ. ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ
6. ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਗਵੱਈਏ	—ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ
7. ਸੱਚ ਦੀ ਰਾਹ ਤੇ — ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ	

ਮਾਰਚ

1. ਉਘਟਡ ਸੰਗੀਤ—ਅਨੇਕ ਰਾਗਨ	—ਸ. ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ
2. ਲਛਮਣ ਚੋਲਾ ਰਾਮ ਜੀ
ਕੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਅਨੰਨ ਪ੍ਰਚਾਰਕ	—ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ
3. ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਏ
ਰਬਾਬੀ ਤੇ ਰਾਗੀ	—ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ
4. ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਲਿਪੀ ਫਾਗ ਬਸੰਤ ਤਿੰਨ ਤਾਲ	—ਪ੍ਰੋ. ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ
5. ਪੁਸਤਕ ਚਰਚਾ	

ਅਪਰੈਲ

1. ਪੜਤਾਲ ਗਾਇਕੀ : ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਸਰੂਪ	—ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ
2. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸੂਝ	—ਡਾ. ਡੀ. ਐਸ. ਨਰੂਲਾ
3. ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ	—ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਹਉਰਾ
4. ਚਤੁਰੰਗ/ਚੋਖੰਡੀ	—ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ
5. ਕੁਦਰਤੀ-ਸੁਹੱਪਣ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ	—ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜਖਮੀ

ਮਈ

1. ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਤਰ	
2. ਰਾਗ ਮਲਾਰ	
3. ਸੁਰ ਵਿਚ ਹੋਣਾ	—ਸਿੰਘ ਬੰਧੂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
4. ਅਧਿਕਾਰ ਪੱਤਰ	—ਟੀ ਸੀ ਨਾਗਪਾਲ
5. ਪੁਸਤਕ ਰੀਵਿਊ	

ਜੂਨ

1. ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਤਰ	
2. ਰਾਗ ਜੈ ਜੈਵੰਤੀ	
3. [ਇਕਤਾਲ] ਸਥਾਈ	
4. ਸਿਮਰਤੀਆਂ	—ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾਤਾ

5. ਗਿਆਨੀ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਬਿਬੇਕੀ' — ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ
 6. ਇਕੋ ਨਾਮੁ ਅਧਾਰੁ [ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ] — ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਤਰਸੀ
 7. ਸਾਡੇ ਕੀਰਤਨੀਏ — ਪ੍ਰੋ. ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੀਲਮ
 8. ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਜੁਲਾਈ

1. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ — ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ
 2. ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਤਰ
 3. ਭਾਈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ — ਭਾਈ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ
 4. ਸੰਗੀਤ ਲਿਪੀ — ਜੀ. ਐਸ. ਸਰਦਾਰ
 5. ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ — ਜਗਸੀਰ ਸਿੰਘ
 6. ਪਰੋਮੋਟਿੰਗ ਮਿਊਜ਼ਕ — ਡੀ. ਆਰ. ਗੋਤਪਾਂਡ
 7. ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਗਵਈਏ — ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

ਅਗਸਤ

1. ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ — ਐਸ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ — ਹਰਜਾਪ ਸਿੰਘ
 2. ਸਾਡੇ ਕੀਰਤਨੀਏ — ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਜੈਪੁਰੀ — ਪ੍ਰੋ. ਸਤਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
 3. ਸੰਗੀਤ ਲਿਪੀ — ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ
 4. ਬੀਬੀ ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਖਾਲਸਾ — ਸੁਕਰ ਸਿੰਘ

ਸਤੰਬਰ

1. ਨਿਰਬਾਨ ਕੀਰਤਨ — ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ
 2. ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨੀਏ — ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵਾਲੇ — ਸ. ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ
 3. ਛੰਦ ਅਤੇ ਤਾਲ — ਡਾ. ਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਡੇਹਰਾਦੂਨ
 4. ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਤਰ
 5. ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ — ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ
 6. ਪ੍ਰਿੰ. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਰਚਿਤ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਅਕਤੂਬਰ

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਲੇਬਸ
 2. ਸਿੱਖ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ ਦਰਦਨਾਕ ਅਤ — ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾਤਾ

3. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ 'ਮਜਬੂਰ'

4. ਪੰਥ ਰਤਨ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ ਇਕ ਯਾਦ—ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ

5. ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ

6. ਗਾਵਨ ਤੁਧਨੋ [ਕਵਿਤਾ]

—ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੈਕੀ

ਨਵੰਬਰ

1. ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਤਰ

2. ਛੰਦ ਅਤੇ ਤਾਲ ਬਾਰੇ

3. ਕੈਂਸਟ ਸਮੀਖਿਆ

4. ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

5. ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ

6. ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ

7. ਪਰ ਨਿੰਦਾ ਪਰ ਮਲੁ ਮੁਖ ਸੁਧੀ

8. ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ

9. ਆਇਆ ਜੀ ਵਿਚ ਤਲਵੰਡੀ

—ਪ੍ਰੋ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ

—ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ

—ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ

—ਹਰਜਾਪ ਸਿੰਘ

—ਆਸ਼ਾ ਅਰਪਿਤ

—ਬਬਲੀ ਐਸ. ਸਿੰਘ

—ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

— ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ

ਦਸੰਬਰ

1. ਭਲੇ ਭਲੇ ਰੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ

— ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ

2. ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗੀਆਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲ

—ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ

3. ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗੀਆਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

4. ਧਾਰਮਿਕ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਲੋੜ

—ਡਾ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰਕਾਰੀ

5. ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਤਰ

6. ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਗੁਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਲਾਸਿਕੀ ਮਹਿਫਲ

—ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ

7. ਨੌਵੇਂ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਮੰਜਿਰ

— ਹਰਜਾਪ ਸਿੰਘ

